

Нұрлан МАНСҰРОВ

филология ғылымдарының кандидаты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті Түркістан, Қазақстан (nurlan.mansurov@ayu.edu.kz)
<https://orcid.org/0000-0002-0833-7682>

ШЕЖІРЕ – ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИЕТТІҢ БІР СИПАТЫ*

Аңдатпа

Мақалада мәдениеттің бір сипаты ретінде танылатын шежіреге талдау жасалынады. Зерттеу барысында тарих беттерінен мәліметтер ұсынатын шежірелердің тарихи дерек ретінде танылу жолдары қарастырылады. Өйткені өткен тарихымызды саралап, талдауда шежірелердегі деректердің тарих ғылымындағы рөлі, жазба деректердегі мағлұматтардың ұлттық құндылықтың бірі ретінде танылуы, ұлттық тарихты танудағы орны ғалымдар пікірі негізінде сөз етіледі. Адамзат баласының даму тарихында ерекше саналатын шежірелердің мәдени мұраның басты көрсеткіші әрі оның ұлттық сипаты, жанрлық түрлері аталып, маңызды саналатын нұсқалары сараланады. Шежірені саралауда соңғы жылдары шежіретанушылар тарапынан жіберілген кемшін тұстары, олардың себептері негізге алынады. Алайда шежіренің барынша үлгі-өнегенің рухани азық, сондай-ақ маңызды жазба деректер қатарынан саналатыны нақтыланады. Талдау барысында шежіре атаулыға қатысты кезеңдер, оның ішінде орта ғасыр кезеңіндегі еңбектер, дәстүрлі жазба деректерде көрініс тапқан мәліметтер сараланады. Бір сөзбен айтқанда, далалық мәдениеттің бір қыры саналатын шежіре жүйелі түрде ғылыми негізде сипатталады. Тақырыпты талдауда гуманитарлық және философиялық білімдерде кеңінен қолданылатын тарихилық, логикалық әрі ұлттық танымның өзара байланысы, тарихи негіздегі абстрактылықтан нақтылыққа өту тәсілдері қамтылады. Тарих, тіл, әдебиеттану, этнография, т.б. салалар тұрғысынан зерттеулер қажеттігі аталып, шежірені ұлттық мәдениеттің бір сипаты тұрғысынан зерттеп-зерделенуіне тұжырым жасалады.

Кілт сөздер: ұлттық мәдениет, шежіре атаулы, тарихи дерек, рухани таным, рухани қазына.

---

* Келген күні: 1 қараша 2022 ж. – Қабылданған күні: 8 желтоқсан 2022 ж.

Date of Arrival: 1 November 2022 – Date of Acceptance: 8 Desember 2022

Geliş Tarihi: 1 Kasım 2022 – Kabul Tarihi: 8 Aralık 2022

Поступило в редакцию: 1 ноябрь 2022 г. – Принято в номер: 8 декабрь 2022 г.

Nurlan MANSUROV

Candidate of Philological Sciences, Khoja Akhmet Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan, Kazakhstan (nurlan.mansurov@ayu.edu.kz)
<https://orcid.org/0000-0002-0833-7682>

GENEALOGY AS A FEATURE OF NATIONAL CULTURE

Abstract

The article analyzes the genealogy, which is recognized as one of the characteristics of the culture of the people. The study considers the recognition of genealogies as historical data, providing information from the pages of history. After all, when analyzing our past history, it becomes clear the role of genealogical data in historical science, the recognition of written data as one of the national values, the role of national history in the recognition of national history. The so-called main indicators of the cultural heritage of genealogies, unique in the history of the development of mankind, and its national character, genres and important versions are determined. When analyzing genealogical names, the shortcomings of genealogists of recent years, and their causes, are also mentioned. However, it is specified that the greatest example of genealogy is spiritual food, as well as important written data. And the analysis is devoted to periods related to genealogy, including the works of the Middle Ages, data reflected in traditional written sources. In short, it is based on the system of genealogy, which is one of the aspects of the steppe culture. The analysis of the topic includes the relationship of historical, logical and national knowledge, widely used in the humanities and philosophical knowledge, the transition from the historical to the abstract to the real. The need for research in terms of branches like history, language, literature, ethnography, etc. connection with this study of genealogy is based on one of the characteristics of national culture.

Keywords: national culture, genealogy, historical data, spiritual knowledge, spiritual treasure.

Кіріспе. Мәдениет сөзі қазақ тіліне араб тілінен енген. Мағынасы «қала», «қалалық» деген ұғымды білдіреді. Көне заманда мәдениет «жерді өңдеу» ұғымында қолданылған екен. Кейінірек бұл сөздің мағынасы кеңейіп, «жанды жетілдіру» ұғымында жұмсалған деседі. Тілдің даму заңдылықтары негізінде Еуропада бұл сөз «білім беру, даму», т.б. мағыналарда қолданылғандығы жайлы тілшілердің зерттеу еңбектерінде айтылады. Бұл ретте сөздің бір ғана өнер, музыка, дәстүр, ғұрып, т.т. шектелмейтінін, оның ауаны әлдеқайда кең әрі ғылымның өзге де салаларымен тарих, философия, әлеуметтану, этнография, лингвистика, т.б. тығыз байланысты екенін көруге болады. Зерттеушілер мәдениет түрлерін сөз еткенде этникалық мәдениет, ұлттық мәдениет, тіл мәдениеті, жазу мәдениеті, киіну мәдениеті, т.с.с. ұғымдардағы тіркестерді келтіруі осыны аңғартады.

Әр ұлттың өзіне тән қасиеттері негізінде қалыптасқан ұлттық мәдениет, ұлттық менталитет, ұлттық сана, ұлттық дүниетаным, ұлтқа тән салт-дәстүр, т.б. рухани-танымдық дүниелер қалыптасады. Өйткені

мәдениетті қалыптастыратын адамзат баласы болса, онда сол адамзат баласының ұлттық сипатында оның болмысы, танымы көрініс табады. Сондықтан мәдениет ұғымы адам әлемінде танылатынын ескерсек, адамның дүниетанымы, материалдық және рухани құндылықтары айқындалады. Соның ішінде, адамзат баласының шыққан тегін танытатын «шежіре» ұғымы да бірге қарастырылады. Ал мұндай таным еліміз егемендік алған тұстан бермен қарай кең әрі жан-жақты қарастырылып келеді.

Бүгінде мәдениеттің бір сипатын танытатын шежіре ғылыми негізде қаралып, арнайы зерттеу нысаны ретінде сараланып, ол жайлы көптеген еңбектер жарияланып келеді. Тарих қойнауынан сыр шертетін шежірелер өткен тарихтың айнасы әрі тарихи деректердің көзі ретінде негізге алынады. Мұның бір айғағы «Қазақ шежірелері – тарихи дерек ретінде» атты тарихи деректердің қалыптасуы шежіре атаулының қолжазба нұсқаларының мәтіндерін тарихи дәйек деп тануға негізделген докторлық диссертация жұмысы [1].

Қазақ тарихы деректерінің бір саласы осы шежірелермен байланысты екені соңғы жылдары кеңірек әрі көбірек қамтылған. Шындығында, Ұлы дала өркениетінің терең тарихына көз салғанымызда тарихи таным мен сананың қалыптасу барысында ерекше орын алатын шежірелерді көреміз. Онда келтірілген мәліметтер қазақ ұлтының табиғатын ғана емес, сонымен қатар мәдениетін тануға да ерекше септігін тигізетіні аңғарылады. Әрине, өткен тарихымызды саралап, талдауда шежіре дерекке де назар аудару қажет. Себебі ондағы мәліметтерді зерттеп-зерделеуде тарих ғылымы үшін қосар үлесі мол. Сондықтан шежіре жазба деректеріндегі мағлұматтар ұлттық құндылықтың бірі ретінде танылып, ұлттық тарихты тануда пайдалы сала саналады.

Өкінішке орай кешегі кеңестік заманда шежіре атаулыны зерттеу тұрмақ сөз ету үшін де қатаң тыйым салынған болатын. Мұның саяси астарын сөз ету бөлек мәселе. Ал еліміз тәуелсіздігін алған тұста мұның зерттелуі қол жетімді болып, тарих, деректану, әлеуметтану, мәдениеттану, т.б. салалары үшін берері мол екендігі көрінді. Бұл бүгінде шетелдік ғалымдардың да ерекше назарын аудартуда.

Тақырыпты талдаудың мақсаты мен міндеттері. Тәуелсіздік ұғымы – өте ауқымды. Оның басты ұстанымы – елдің бостандығы, еркіндігі, бейбітшілігі мен ынтымақтастығы. Десе де, осыған қоса оның тарихи тамыры тереңде жатқан елдің түпкі тамырын танып білумен де ұштасқандығын атау қажет. Мұнда жалпыхалық тарихымен, дәстүрімен, дінімен, тілімен қауышып қана қоймай, бабалар шежіресін ұғынып, ата тегін танып білуге де қол жеткізіп

келеді. Яғни бір кездері өзінің шыққан тегін жасыруға тырысқан халық енді өзінің кім екенін, қайдан шыққанын, арғы ата-бабаларының кім болғанын білу мүмкіндігіне ие болды.

Жұмыстың мақсаты – шежіре атаулыны мәдени мұраның көрсеткіші ретінде тану. Ауызша және жазбаша жазылған шежірелерді тарихи тұрғыда негізге алуды ұсыну. Сондай-ақ олардың жанрлық сипатын айқындау.

Зерттеудің ғылыми әдіснамасы. Ұлттық мәдениетке тән шежіренің алғаш жанрлық сипаты, құрамы, құрылысы сараланды. Тарихи сипаты негізінде жазылу үлгілері, көркемдік шығармамен поэзиялық немесе прозалық жанрлармен жазылуы негізге алынды. Бұл ретте зерттеуге негіз болған салыстырмалы, талдау, жүйелеу әдістері теориялық тұрғыды қарастырылды.

Зерттеу нәтижелері мен тақылаулары. Шежірені мәдениеттің бір сипаты ретінде негізге алудағы басты ерекшелік – оның бүгінде танымдық тұрғыда қол жетімділігі тарихи шынайы шындыққа жетелеуі. Өйткені көптен тыйым салынып, құпия ретінде сақталып келген шежірені көне архивтерден құнды материалдардың қатарында қарастыру мәселесі себеп болды. Соның арқасында сонау шет елдердегі кітапханалар мен мұрағаттар қорында сақталған еліміздің тарихына әрі ата-бабаларымыздың тегіне қатысты талай құнды деректер мен көне қолжазбаларға, тарихи жәдігерлерге қол жеткізілді. Белгісіз себептермен құпияға толы дүниелер ашыла бастады. Оларды зерттеушілер, тарихи тұрғыда саралап, ақпарат құралдарында жариялаушылар мен шежіре атаулыны ғылыми негізде нақты санап, ғылыми дереккөздер санатына қосқан ғалымдар саны да артты. Оның ішінде тарихшылар, шығыстанушылар, дінтанушылар мен арнайы шежіре зерттеушілер де танылды. Әр ру, тайпаның шежіресі, тарихы мен танымал тұлғалары жайлы ауқымды материалдар жарық көре бастады.

Жалпы алғанда, адамзат баласының даму тарихында алғаш ру, тайпа, кейінгі ұлыс, халық болып қалыптасуы орын алған. Міне осындай сатылап дамудың тарихи әрі мәдени мұрасының басты көрсеткіші – шежіре. Сол себепті кей тарихшылар қазақ шежіресінің үш мың жылдық тарихы бар деген мәліметтерді ұсынады. Ал олардың ру шежіресі, тайпа шежіресі, ұлыс шежіресі, ұлт шежіресі, хандар шежіресі, т.б. түрлері осы айтылғандарды растайды.

Шежірелер жанрлық жағынан да ерекшеленетінін ескеру керек. Бірі өлең, бірі проза, келесі бірі айтыс түрінде келеді. Дегенмен көптеген шежіре түрлерінің ішінде маңыздысы әрі қомақтысы ол аңыз-әңгімелер мен тарихи деректерге, яғни проза түрінде жазылған

шежірелер. Онда көп ретте жазба деректер әңгіме үлгісінде, аңызға берік, тарихи сипатта жазылады.

Ұлттық мәдениетке тән шежіренің сипаты, құрамы, құрылысы, тіпті жазылу стилі тұрғысынан да ерекше. Алайда шежіре түрлі үлгіде жазылуы мүмкін. Стилдік, құрылымдық әрі мазмұндық жағынан да ерекшеленетіні кездеседі. Ал біздің бабалар шежіресінің тарихи сипатпен, көркемдік шығармамен поэзиялық немесе прозалық жанрлармен жазылуы көнеден бүгінге дейін келіп жеткен деректердің бірі ретінде көрінеді. Өйткені олар сақталып ауыздан-ауызға немесе хатқа түсірілген жазбаша түрде де жеткен. Демек, шежіре атауы тек қана бүгінде қалыптасқан дүние емес. Ол сонау адамзат баласының дүниеге келгенінен бермен қарай өшпестей ізін салып келеді. Олай болса бұл дәстүр жалғастығын сипаттайтын жазба деректердің бірі ретінде танылуы тиіс.

Қазақ халқының тарихи тамырын тереңінен сақтап қалудың да басты себебі тарихи желіге негізделіп, ауызша да, жазбаша да мұра болып қалған – шежірелер. Өйткені олар мәдени дәстүрдің бірі, тарихи тақырыпқа жазылған еңбек, кейде көркем шығарма ретінде де танылған. Олардың біршамасы оқырман қауымға жақсы таныс. Айталық, Жамал Қаршидың «Оғыз-қыпшақ шежіресі», Әбілғазы Баһадүрдің «Түрік шежіресі», Қадырғали Жалайырдың «Шежірелер жинағы», Хайдар Дулатидің «Тарихи Рашиди» туындысы, Бабырдың атақты «Бабырнамасы», Шәкәрім Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз-қазақ һәм ханлар шежіресі», т.б.

Әлемді дүр сілкіндіріп, өзінің артынан өшпестей із қалдырған әйгілі Шыңғыс қағанның шежіресі «Моңғолдың құпия шежіресі» де соңғы жылдары жан-жақты зерттеліп келеді. «Құпия шежіреде» Шыңғыс қағанның арғы тегі тәңір шуағынан жаралған Батачы хан, зайыбы Қоғай Марал және бұл екеуінен тараған үрімбұтағы, оның балалық шағы, ер жетуі, моңғол тайпаларының басын қосып, «Біріккен Моңғол мемлекетін» құруын, моңғол-түркі тілдес тайпалармен (мэргэдтер, тайшауыттар, татарлар, керейіттер, наймандар, жадарандар, «орман халықтары» және т.б.) қоса, Солтүстік Қытайдағы чжурчжэньдік Алтан-ханға тәуелді жерлер мен тайпаларды, таңғұттар еліндегі Илуху Бұрхан ханның қол астындағыларды, Түркістандағы хорезмшахтар иелігін, қаңлыларды, қыпшақтарды, бажигидтерді (башқұрттарды), орыстарды, мажарларды (венгрлерді) және т.б. Шыңғыс хан әскерлерінің жаулап алғаны, Шыңғыс хан өмірінің соңы, тақты мұрагер ұлы Өгедейдің жалғастыруы туралы қысқаша жырмен де, қара сөзбен де баяндалады» [2, 165 б.].

Соңғы жылдардағы мәліметтерге қарағанда қазақ ру, тайпаларына тиесілі екі жүзден аса шежіре барлығы айтылады. Бұл шежірелердің басты сипаты тарихтың бір бөлімі іспетті танылып, ұлт болудың жарғысы ретінде тегін тану, соны үлгі тұтып, келешек ұрпақты тәрбиелеу, өткен тарихын таныту, т.т. қатарында көрінеді. Алайда осындай мақсатты негіз еткен шежірелердің шынайылығын танып, ажыратып, қайсысы шындық, қайсы бірі жаңсақтыққа жол бергендігін саралап, ұлт мұратын көздеген шежірелерді анықтау қажет. Бұл сол заманында шежіре жазып, топтастырған не болмаса ауызша жеткізген шежірешілерге назар аудартады. Өйткені кейде сол материалдарды жинақтаған адамдардың бұра тартып, руға, дінге, сондай-ақ бірін кемсітіп, екіншісінің үстемдігін арттырып, кикілжің туғызу, жалаулатып асыра сілтеу, т.т. сияқты жағдайларға жеткізбеу керектігін айғақтауды талап етеді.

Бұл шежірелердегі басты назарда ұстайтын мәселе. Себебі шежіре жинақтаушылардың біріншіден, білімі әртүрлі болуы мүмкін, екінші, белгілі бір ру не тайпаның мүддесін көздеуі мүмкін, яғни жоғарыда айтқандай, ұстанымы біріктіру не бірлестіру емес, түпкі мақсаты алауыздық туғызу, бірін кемсітіп, екіншісін үстем етіп қоюды көздесе, онда ондай шежіреде жаңсақтық орын алады. Сондықтан шежірелерді зерттеп-зерделеуді осындай мәселелер нақтылануы тиіс. Оны анықтау үшін тарихи әрі ғылыми дәлелдер қажет. Мұндай сипаттағы дәлдіктер шежірелерде жетерлік. Айталық, шежірелерде тарихи, этнографиялық, фольклорлық, тілдік, т.б. ғылым салаларына тиесілі мәліметтер мол. Міне, оларды осы мақсатта саралап, талдамасақ, онда аталған салаларға тиесілі мәліметтер де негізге алынбауы бек мүмкін. Ал дәйектілігі мен шынайылығы тарихи деректермен нақтыланған жағдайда шежіре атаулы тарихтың бір бөлімі ретінде танылуы тиіс.

Осы тұста мынаны да қоса айта кету керек. Шежіре атаулыны зерттеу барысында кейде асыра сілтеушіліктің орын алатыны байқалады. Себебі соңғы жылдарда қолға алған шежіретанушылар бірін мақтап, бірін даттап, өзге мақсатты көздеген пысықайлар негізсіз деректерді басшылыққа алып, жікшілдікке жол беріп қояды. Кейде жоқтан батыр жасап, оны мақтан етіп, дәріптеп арнайы еңбектер жариялайды. Мұндайға жол бермеу керектігін баса айтқан шежіретанушы Шәкәрім Құдайбердіұлы: «Шежіре үлгі-өнеге шашады, адамға рухани азық, табаныңа тұғыр жасайды. Кең байтақ сахарада қасиетті, сакральді тұлғалар өмір сүреді, ел тағдырын шешетін ұлы қимылдар жасайды, ұлағатты сөз айтады. Ең бастысы осы» дейді [3, 143 б.].

Бұл дегеніңіз шежіре атаулығы да байыппен қарап, егжей-тегжей саралау қажеттігін алға тартады. Кешегі күнде алыптардың өскелең ұрпақ үшін үлгі-өнеге екендігін баса айтады. Өзгеден биіктікке қол созамын деп тура жолдан адасу адамзат баласының хақ жолынан адасуымен тең деп біледі. Мұны негіз еткен шежіретанушы, ғұлама Алла тағаланың танымымен сабақтастырып: «Адамзаттың өзгеден биіктігі және өзгеден артық жауаптылығы да рухани негізінің Алла тағалаға тікелей жалғасатындығында. Осыдан келіп шежіренің ең алдымен рухани қазына екендігі мағлұм болмақ: тарих жазамын деген, ата-бабамды түгендеймін деген талапкер осы мәселеде аса ыждахатты болғаны абзал» деп келтіреді [3, 140 б.].

Жалпы, шежіре жайлы түрлі пікірлер, келіспеушіліктер, тіпті тартыстар мен сөз жарыстар орын алуы осы айтылғандар негізінен өрбиді. Өйткені кей шежірелердегі бір жақты пікірлер мен тізбектеліп берілетін генеологиялық мәліметтердегі кемшін тұстар осының көрсеткіші. Белгілі ғалым Ә.Қайдар қазақтың ру-тайпа шежірелерінің құрылымы мен жасалу принциптеріне, генеологиялық бұлақтары мен хронологиялық шеңбер-сатыларында көңілге қонымсыз мағлұматтар мен логикалық жүйеге сәйкес келмейтін деректер кездесетінін атап, сол кемшіліктерді тізбектеп, бірнеше көрінісін ұсынады, олардың кейбіріне мысалдар келтіріп, айқындап та берді.

Ғалым жазылып, жарық көрген шежірелердің кемшін тұстары мен сәйкессіздіктерін саралағанда мыналарды атап көрсетеді: кісі аттарындағы дәлсіздіктер; жалқы есім мен жалпы есімнің шатастырылуы; этносқа тән генеологиялық өріс пен сатылап даму арасындағы сәйкестіліктің сақталмауы; этностық топтардың даму деңгейлері мен уақыт кеңістігінің арасындағы сәйкессіздік (анохранизм); шежіре жүйесіндегі сатылы дамудағы бірізділіктің сақталмауы; қазақ ру-тайпаларының геосаяси, геоэкономикалық, географиялық кеңістіктердегі әкімшілік-территориялық ресми құрылымдардың (мемлекет, хандық, қағандық, ұлыс, ру-тайпа бірлестігі, одағы, ел, дуан, т.б.) генеологиялық даму өрісімен сәйкессіздігі; шежірелердегі ата-баба есімдері мен олардың ру-тайпаларына тән ұран, таңба атауларының шатастырылуы, т.б. [4, 387 б.].

Шежіре атаулыны зерттеп-зерделеу барысында осы айтылғандай кемшін тұстары арагідік орын алғандығы жасырын емес, алайда оларға байланысты сараптамалар ұсынылып, кемшіліктерді түзету жұмыстары уақытымен жасалып келеді. Тарихи дәйектер орынды келтірілген тұстарын да ерекше атаған дұрыс. Өйткені шежірені талдауда жоғарыда аталған салалар жайлы мәліметтердің де орны

нақтыланып, айғақтар жақсы саралануда. Бұл кез келген саланың бүгінде ұлттық сипатта айшықталуын негізге алса керек.

Расында, кез келген адам баласы өз тегін, ата-бабасын білуі ұлттық сипатқа ие. Шежіре – халықтың шығу тегін, таралуын баяндайтын тарихи ғылымның бір тармағы. Ежелгі ру, жұрт, ұлыс, тайпалардың, бүкіл бір халықтың шығу тегін, өсіп-өрбуін, даму тарихын ұрпақтан-ұрпаққа жеткізетін шежіре-жылнамалар ұлттық мәдениеті бар елдердің бәрінде кездеседі дейді Н.Келімбетов [5, 361 б.].

Міне, тарихи дерекке толы, өткеннен сыр шертетін қайсыбір шежіре еңбекті алсақ та, сол замандағы, қала берді одан алдыңғы ата-бабаларын сөз еткен тарихи оқиғалар мен аңыздарға толы мәліметтерге негізделген. Тіпті кейбірі аңыз-эпсаналарға, қисса-дастандарға, сондай-ақ тарихи негізде белгілі бір оқиғаға бағытталып, ата тегінің аталып кететіндері де жетерлік. Демек, шежіре тарихты сөз етпес бұрын осы мәселелер төңірегінде терең бойлап, әрбір хатқа түсірген мәліметті ой елегінен өткізіп, жай өткізіп қана қоймай, ғылыми нақтыланған тарихи дерек ретінде саралап, дәйектеп, барынша, шынайы мәліметтерді келтірген дұрыс болса керек-ті.

Бүгінгі жаһандану заманында өткенді сөз етіп, оның ішінде ата-бабаларымыз осындай болған деп мақтан ету орынсыз. Мұнда мақтана білуді мақтаншақтықпен шатастырып алмаған абзал. Рас, арадан қанша ғасыр өтті. Адамзат баласы бір-бірімен араласып, мүмкін қан тазалығы бар жоғын нақты айту да оңайға соқпас. Түрлі тарихи оқиғалар мен қырғи қабақ соғыстардың зардабы қан тазалығына қаншалықты әсер еткенін ешкім дөп басып айталмаса керек. Десе де, «жеті атасын білмеген жетесіз» деген қасиетті бабалардың асыл сөздері осы қан тазалығының сақталып қалуына зор септігін тигізген. Өзге ұлтпен салыстырғанда біздің тектілігіміздің күні бүгінге дейін жетіп келгендігі де сол бабалар ұстанымының жемісі.

Небір қилы, қанды, зарлы замандар өткенін бүгінде біз басып жүрген қара жер, сондай-ақ сол жерлердің киелі топырақтары бойына сіңіріп, мәңгі ашылмас сыр етіп сақтап қала беретіні белгілі. Бұл киелі топырақтардың әлі қанша сырды ішіне бүгіп, сақтап қалары бір Аллаға ғана аян. Сондықтан болса керек қасиетті Құран Кәрімнің «Нәбә» сүресіндегі соңғы аятының *«Егер мен топырақ болсам»* деп келуі [6, 583 б.].

Шындығында, қазақ елінің өзге халықтардан бір өзгешілігі – олардың қолдарында шежірелерінің болуы. Алғашқы кезден-ақ сауатты болған олардың қолында жазба деректердің болғаны көп жайттарды аңғартқандай. Өйткені мұндай халық неше түрлі тағдыр

тауқыметімен арпалыса жүріп, өздерінің тектерін сақтап қалуларын тарихтың тартысында адасып немесе жоғалып кетпегенін көрсетеді. Сол себепті тектілік жайлы мәліметтер барынша хатқа түсіріліп, өз ата-бабаларын жазып қалдыру мақсатында дәстүрге айналған. Бүгінгі таңда қазақ халқының қайсы бірін алсақ та олардың қолдарында өз әулеттеріне тиесілі шежіресі болған.

Шежіре араб тіліндегі *ағаш*, яғни *бұтақ*, *бір нәрсенің тармағы* мағынасында қолданылады [7, 382 б.]. Ал тілімізде ол халықтың шығу тегін, арғы бұтағын, негізгі тармағын танытатын мағынада сөз етіп отырған шежіре атаулының түпкі тамырын танытады. Сондай-ақ шежіре – бұл халқымыздың ата тегінің таралуын, шығу тегін дәлелдейтін маңызды ақиқаттық жол. Шәкәрім Құдайбердіұлы өзінің «Түрік, қырғыз-қазақ һәм ханлар шежіресі» деген еңбегінде «Атамыз Адам пайғамбардан бері қарай атадан-атаға үзілмей жазылып келген шежіре ешбір жұртта жоқ» деп шежірелердің жазылу ерекшеліктеріне, оның құрылымы жайлы сипаттама береді [3, 7 б.].

Расында, біздің еліміздің тарихын зерттеу барысында шежірелердің алар орны ерекше болуы тиіс. Өйткені қазақ шежірелері тек қана ру тайпалардың аталары мен таралуынан ғана мәлімет бермейді. Олар тарихи оқиғалардан, халықтың әлеуметтік жағдайынан, мәдениеті мен әдебиетінен сондай-ақ көрші елдермен қарым-қатынастары жайынан да сыр шертеді. Қала берді сол ру тайпалардың батырлары мен би шешендері жайлы мәліметтерді сөз етеді. Ал мұның барлығы дереккөз ретінде танылып, ғылыми негізде сараланып, тарихи дәйеккөз ретінде басшылыққа алынады. Нәтижесінде, шежіре атаулының қазақ тарихын жазу барысындағы алар орнының маңыздылығы көрінеді. Бүгінде қазақ шежіресінің еңбек болып жарық көруі де осының басты жемісі.

Шежіре, сондай-ақ қазақтың аса қадірлі ұлттық дәстүрінің бірі. Шежірелік баяндаулар жоғарғы құрмет статусын білдіретін түсініктің бірі ретінде халық санасына бекіген «жеті ата» ұғымының қасиеті мен оның генеологиялық сипатын нақтылап береді. Алайда, шын мәнінде, дәстүрлі дәуір тарихын баяндаудағы генеологиялық білім жүйесінің қызметін дұрыс түсіну, яғни генеологиялық принцип көшпелі тұрмыс кешіп, табиғи экологиялық орта талабына лайықты малшылық, бақташылық шаруашылықпен шұғылданған халықтардың мәдениетінде соларға тән дәуірлерді, тарихи кезеңдерді реттеуші принципке айналған [8, 9 б.].

Шежірелерде жазылған мәліметтер сонау түркі халықтары кезеңінен баяндалатын тарихи деректер көрініс табады. Мұндай тарихи деректер ғылыми әрі рухани тұрғыда күні бүгінге дейін қолданылып

келеді. Ал орта ғасырдағы еңбектердің шежірелік сипаты Алтын Орда тұсындағы жинақтар Қазақстан тарихы үшін негізгі дереккөздердің бірі ретінде танылуда. Кейінгі кезеңдегі жинақталған аңыз-әңгімелер, шежірелік қиссалар мен дастандар шынайы өміршең болған деректермен толығып, мазмұны жағынан зарлы заманның зары іспетті мол мағлұматтарды ұсынады. Бұл өз кезегінде Қазақстан тарихын толықтырып, өткенін баян ететін негізгі әрі құнды материалдарға айналууда.

Кез келген шежіре атаулының жазылуы көп ретте бірізділікті көрсетсе, яғни, Адам ата мен Науа анадан таралған ұрпақтардың бүгінге дейін келіп жеткен генеологиялық кестесі жазылғанымен мазмұндық тұрғыда ерекшеліктері де байқалады. Сондықтан мәдениеттің бір қырын танытатын шежіре сол өзі негіз еткен халықтың (топтың, қоғамның, рудың, тайпаның) қоғамдағы әртүрлі әлеуметтік мүдделерін, талаптарын, мәдениетін, тарихын, т.б. сөз етуді басшылыққа алады. Нәтижесінде шежіре сол халықтың (топтың, қоғамның, рудың, тайпаның) мәдениетінен мағлұмат беретін дереккөз ретінде танылады әрі сол жайлы зерттеудің тарихи сипаты ретінде дәйектеледі. Бұл өз кезегінде тарихи-генеологиялық білімнің бір жиынтығы.

Тарихи-генеологиялық білім жүйесі айналасына жаппай халықтың ежелгі даналығы да, жеке авторлар тудырған эпостық шығармалар да, тұрмыстық фольклор үлгілері де, даланың әдеби-көркем туындылары да тоғысқан. Бұл жағдайдың орын алуы заңды құбылыс болғанымен, шежіре феноменін синкреттік құбылыс ретінде жеке қарастыруды талап етеді. Алғашқылардың бірі болып қазақ тарихшыларының ішінен шежіредегі нақты тарихи білім жүйесін тұрмыстық, әдеби-фольклорлық элементтерден бөліп-жарып қарауға ұмтылған Шәкәрім Құдайбердіұлы болды. Сондықтан Шәкәрімнің тарихнамалық мұрасынан шежіре құбылысын таза тарихи білім ретінде қарауға үндегенін анық аңғарамыз [8, 9 б.].

Кешегі Кеңес заманы расында, мұндай шежірелерді танып, оларды тарихи сипатта дерек ретінде пайдалануға тыйым салды. Мұндай саяси идеология сөз жоқ, біршама шежірелердің жоғалуына, бұрмалануына, шындықты жасыруға итермеледі. Тіпті оларды кері мақсатта пайдаланғандар да табылды. Десе де, тарихшылар мен этнолог ғалымдардың еңбектерінен арагідік көрініп қалып жатты. Мұндай еңбектердің қатарында Н.Аристов, А.Левшин, В.Григорьев, отандық Ш.Уалиханов, Ә.Диваев т.б. зерттеулерін атауға болады.

Тәуелсіздік алған жылдардан кейін мұндай шежіре тарихты зерттеулер жақсы әрі жүйелі түрде қолға алынды. Бірнеше

шежірелердің жинақтары жарық көрді. Тіпті шежіреге танымдық тұрғыда шетелдік ғалымдар да ерекше назар аударды. Онда көп ретте халықтың қалыптасуы мен ру-тайпалардың шығу тегін тереңінен саралаған біршама еңбектер жарияланды. Солардың бірі Насабнамалар мен Орталық Азиядағы ислам тарихына талдау жасап, зерттеп-зерделеген Индиана университетінің ғалымы Девин Де Вис еңбектерін атауға болады. Оның Орталық Азиядағы исламдандыру және текті әулеттің шежіре дәстүрлеріне жасаған ізденістері бабалар мұрасынан мол мағлұматтар береді [9].

Қазақ халқы баланы жасынан (кәмелетке толмай тұрып) ататегін, руын, алыс-жақыны мен нағашы жұртын білуін ерекше қадағалаған. Онда негізінен жеті атасын білуді мақсат тұтқан әкесі, атасы, арғы ататегін үйреткен. Тіпті есімдерін жаттатып, олардың кім болғандарынан да хабардар еткен. Ал батырларының өнегелі амалдарын, өсиет сөздері мен отбасылық дәстүрлерін сөз етіп, санасын тектілік қасиеттерге көңіл бөлуіне назар аударған. Мақсат – дәстүрлерді жалғастыруды басшылыққа алу. Ал есімдерін ұмытылып кетпес үшін араға жылдар салып өз ұрпақтарына үлгі тұтып, тұлғалық пен даналықты бойына сіңірген азамат болсын деген мақсатпен қайта қойған.

Міне, осындай жастайынан тәлім мен тәрбиеге бейімделген ұрпақ ертең оны жалғастырып, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуді басты назарда ұстаған. Мұның негізгі сипаты тектілікті сақтап қалу, ерлікті, батырлықты дәріптеу, шыққан тегін біліп қана қоймай, соны таза ұстау әрі елдікті насихаттау. Осыдан келіп ерлік, елдік, ұғымдары бүгінгі отансүйгіштік түсініктері қалыптасады. Сондықтан қазақ баласының тегі текті, қонысы мықты, қауымы қатқыл, Отан қорғаудағы ерлігі ерен, адамилығы да кең танылған. Аталған үрдіс көнеден қалыптасып келетіндіктен жеті атасын білу күні бүгінге дейін жалғасын тауып келеді. Бұл «жеті атасын білген ер – жеті рулы елдің қамын жер» деген аталы сөздің сипаты.

Мұндағы жеті сан есімінің мән-мазмұны кең екендігін айтуға болады. Өйткені әлемдік мәдениетте сандардың киелі ұғымға ие екендігі жайлы деректер жетерлік. Жеті санының концептілік мәніне талдау жасаған Ж.Б.Курманбаева әлемдік мәдениетте жеті – магиялық сан, ғаламшарлар символы деп танылатынын айта келе, орыс халқында жеті саны бақытты сәттер ұғымын білдіруде белсенді қолданылады дейді. Быть на седьмом небе (төбесі көкке жеткендей болу), семеро по лавкам сидят (көпбалалы отбасы) мысалдарын келтіреді [9, 101 б.].

Ал қазақ танымындағы жеті санының ұғымдарын саралай келе, олардың қолданыстағы мазмұнын атап өтеді: жеті – магиялық күш,

жеті – тіл көзден сақтаушы, жеті – миф, жеті – қанағат шегі, жеті – киелі өлшем. Осы бағытта олардың әрқайсысына дәйектер келтіріп, тұжырым жасайды. Нәтижесінде жеті концептісінің құрылымында сандық мағына ғана емес, мифтік, діни, тотемдік сипатта дәл өлшемдік, кең өлшемдік, жеткілікті шек өлшемдік, қанағатшылық өлшемдігі, ұрпақ жалғастығы өлшемдігі, аталастар шегінің өлшемдігі, ғашықтар эталонының өлшемі, қазына мен жұттың өлшемі, төрткіл дүние шегінің өлшемі, қазақтың өмірлік заңдарының өлшемі (жеті жарғы), рухани жебеушілердің өлшемі (жеті әулие), қазақ даласындағы астрономиялық өзгерістердің өлшемі (жеті амал), т.б. [10, 111 б.].

Жеті санының ғасырлардан бермен қарай сақталып келетін ерекше қасиеті – оның киелілік мағынасы деп ауыз әдебиетіндегі жеті басты дәу, жеті басты айдаһар, жеті басты жалмауыз, жеті сарай, жеті қабат аспан үсті, жеті қабат жер асты, жеті қабат темір үй, жеті ағайынды жігіт, жеті ұл, жеті қыз, жеті күн, т.б. жетімен байланысты түрлі мифологиялық кейіпкерлер, ғажайып мекенжайлар, мезгіл өлшемдері және ұқсас ұғымдар мен құбылыстар молынан кездесетінін Қ.Ғабитханұлы да өз ізденістерінде келтіреді [11, 114 б.].

Жалпы алғанда, сандар халқымыздың дүниетанымында ерекше орын алады. Ұлттық салт-дәстүрлер мен жөн-жоралғыларда, т.б. салаларда киелі саналады. Адамзат баласының осы жарық дүниеге келуі мен ахіретке кетуіне орай халқымыз көптеген ырымдар мен салттарда, өмір сүрудің түрлі кырларында қолданылады. Сондықтан болар халқымыздың санасында *үш*, *жеті*, *тоғыз*, *қырық* сандары сөздік қолданыста аңыз-әпсаналарда, тарихи жырларда, шежірелерде, т.б. көрініс табады. Алайда оның да түпкі тамыры тереңде жатқандығын байқауға болады. Бұл сандар арқылы біз халқымыздың сонау көне замандардағы дүниетанымын, тарихын, мәдениетін танимыз әрі сол арқылы көптеген мәліметтерге қол жеткізе аламыз. Тіпті осы сандарға орай кейбір тілдік қолданыстардың сырын ашуға да мүмкіндік бар екендігін көреміз.

Қорытынды. Түйіндей келгенде, рухани танымның бір сипаты саналатын шежіре қазақ халқының тек қана ататегін, руын білумен шектелмейді. Ол өз кезегінде халықтың мәдени танымын, дәстүрін, әлеуметтік жағдайын, одан қалды тәлім-тәрбиенің қалыптасып, рухани дамуына септігін тигізеді. Ал саяси, экономикалық мазмұндағы мәліметтер бабалар заманындағы әлеуметтік жайттар жайлы мол мағлұматтарды ұсынады.

Шежіре атаулының маңызды тұсы – ұлт тарихының бір бөлімі ретінде танылуы. Бұл ретте ол ұлт болудың шарты тұрғысынан ата

тегін білу, ұрпақ тәрбиесіне әсері мен оны қалыптастырудың жолдарын ашып көрсетеді.

Шежіре тарих саласының – бір бұтағы. Әрине, тарихтың орнын алмастыра алмас, десе де, ұлт тарихын, этнографиялық, фольклорлық, тілі біліміне тиесілі мәліметтерді басшылыққа алады. Сондай-ақ танымдық тұрғыдағы жеті санының ұғымдары математикалық өлшем ғана емес, сонымен бірге жеті ата, ұрпақ жалғастығындағы өлшем, аталастар шегі, т.б. киелі мазмұнда сипатталатынын айғақтайды.

Бір сөзбен айтқанда, шежіре – ұлттық мәдениеттің бір сипаты. Онда келтірілген мәліметтер тарихи деректердің бір қайнар көзі ретінде өткен кезеңдегі жазба дәстүрдің дәлдігін танытатын дәйектерді алға тартады.

Әдебиеттер

1. Алпысбес М.А. Қазақ шежіресі: тарихнамалық-деректанулық зерттеу: монография. – Астана: «BG-Print» ЖК, 2013. –380 б.
2. Шамахай С. «Құпия шежіре» – мәдени мұра. Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті Хабаршысы, Философия сериясы. Мәдениеттану сериясы. Саясаттану сериясы. №2 (60). –Алматы: «Қазақ университеті», 2017. – 298 б.
3. Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз-қазақ хәм ханлар шежіресі. –Астана: «Алтын кітап», 2007. –270 б.
4. Қайдар Ә. Қаңлы (тарихи шежіре). –Алматы: «Дайк-Пресс» баспасы, 2004. –600 б.
5. Келімбетов Н. Түркі халықтарының ежелгі әдеби жәдігерліктері. – Алматы: Раритет, 2011. –432 б.
6. Құран кәрім қазақша мағына және түсінігі. Сауд Арабиясы, Медине: Фаһд патшаның баспасы, 1991. –604 б.
7. Арабско-русский словарь. –Ташкент: «Камалак», 1994. I том. С. 418.
8. Алпысбес М.А. Қазақ шежірелері – тарихи дерек ретінде. Тар.ғылд.докт. ғыл. дәреже. алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Алматы: «Қазақ университеті» баспаханасы. –56 б.
9. Devin Deweese. Islam and the Legacy of Sovietology: A Review Essay on Yaacov Ro'i's Islam in the Soviet Union Journal of Islamic Studies, Volume 13, Number 3, September 2002, pp. 298-330. Исламизация и сакральные родословные в Центральной Азии: Наследие Исхак Баба в нарративной и генеалогической традициях. Том 2. Алматы-Берн-Ташкент-Блумингтон. Дайк-Пресс, 2008. –С. 369.
10. Қурманбаева Ж.Б. Қазақ тіліндегі сан атауларының лингвомәдениеттанымдық негізі. Философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2020. –164 б.
11. Ғабитханұлы Қ. Қазақ мифологиясының тілдегі көрінісі. –Алматы: «Арыс» баспасы, 2006. –168 б.

References

1. Alpyshbes M.A. Qazaq shejiresi: tarihnamalyq-derektanýlyq zertteý: monografiya [Kazakh genealogy: historical and documentary research: monograph.]. – Astana: «BG-Print» JK, 2013. –380 b.

2. Shamahai S. «Qupıa shejire» – mádeni mura [Secret Genealogy - Cultural Heritage]. Ál-Farabı atyndaǵy qazaq ulttyq ǵnıversıteti Habarshysy, Fılosofıa serııasy. Mädenıettanı serııasy. Saıasattanı serııasy. №2 (60). –Almaty: «Qazaq ǵnıversıteti», 2017. – 298 b.
3. Qudaıberdıuly Sh. Túrik, qyrǵyz-qazaq hám hanlar shejiresi [Genealogy of Turkish, Kyrgyz-Kazakh and Khans]. –Astana: «Altyn kitap», 2007. –270 b.
4. Qaidar Á. Qañly (tarihi shejire) [Kanly (historical genealogy)]. –Almaty: «Daik-Press» baspasy, 2004. –600 b.
5. Kelimbetov N. Túrki halyqtarynyń ejelgi ádebi jádigerlikleri [Ancient literary monuments of the Turkic peoples]. – Almaty: Raritet, 2011. –432 b.
6. Quran kárim qazaqsha maǵyna jáne túsinigi [The meaning and concept of Koran Karim in the Kazakh language]. Saýd Arabııasy, Medine: Fahd patshanyń baspasy, 1991. –604 b.
7. Arabsko-rýsskıı slovar [Arabic-Russian Dictionary]. –Tashkent: «Kamalak», 1994. I tom. S. 418.
8. Alpysbes M.A. Qazaq shejireleri – tarihi derek retinde [Kazakh genealogies as historical data]. Tar.ǵyl.dokt. ǵyl. dáreje. alý úshin daıyndaǵan dissertatsııanyń avtoreferaty. – Almaty: «Qazaq ǵnıversıteti» baspahanasy. –56 b.
9. Devin Deweese. Islam and the Legacy of Sovietology: A Review Essay on Yaacov Ro'i's Islam in the Soviet Union Journal of Islamic Studies, Volume 13, Number 3, September 2002, pp. 298-330. Islamızatsııa ı sakralnye rodoslovnye v Tsentralnoi Azıı: Nasledıe Ishak Baba v narrativnoi ı genealogicheskoı traditsııah. Tom 2. Almaty-Bern-Tashkent-Blymington. Daik-Press, 2008. –C. 369.
10. Kırmanbaeva J.B. Qazaq tilindegi san ataýlarynyń lıngvomädenıettanymdyq negizi [Linguistic and cultural foundations of the names of numbers in the Kazakh language]. Fılosofıa doktory (PhD) ǵylymı dárejesin alý úshin daıyndaǵan dissertatsııa. – Almaty, 2020. –164 b.
11. Ğabıthanuly Q. Qazaq mıfoloǵıasynyń tildegi kórinisi [Linguistic representation of Kazakh mythology]. –Almaty: «Arys» baspasy, 2006. –168 b.

Özet

Makale, halk kúltürünün ózelliklerinden biri olarak kabul edilen şecereyi incelemektedir. Çalışma, şecerelerin tanınmasını tarihsel veriler olarak ele almakta ve tarihin sayfalarından bilgi vermektedir. Geçmiş tarihimizi incelerken, tarih biliminde soykütük verilerinin rolü, yazılı verilerin millî değerlerden biri olarak tanınması, millî tarihin tanınmasındaki rolü netlik kazanmaktadır. İnsanlığın gelişim tarihinde benzersiz olan şecerelerin kültürel mirasının sözde ana göstergeleri ve ulusal karakteri, türleri ve önemli versiyonları belirlenir. Şecere araştırmaların incelenirken, son yıllardaki soy bilimcilerin eksiklikleri ve sebeplerine de değinilmiştir. Ancak şecerenin en büyük örneğinin manevi gıda olduđu kadar önemli yazılı veriler olduđu da belirtilmektedir. Ve analiz, geleneksel yazılı kaynaklara yansıyan veriler olan Orta Çağ eserleri de dahil olmak üzere şecere ile ilgili dönemlere ayrılmıştır. Çünkü bozkır kúltürünün yönlerinden biri olan soyağacı sistemine dayanmaktadır. Konunun analizi, beşerî bilimlerde ve felsefi bilgide yaygın olarak kullanılan tarihsel, mantıksal ve ulusal bilginin ilişkisini, tarihselden soyuta gerçeğe geçişi içerir. Tarih, dil, edebiyat, etnografya vb. dallar açısından araştırma ihtiyacı var. Bu şecere çalışması ile bağlantı, ulusal kúltürün özelliklerinden birine dayanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Milli kúltür, Şecere, Tarihi veriler, Manevi bilgi, Manevi hazine

(Nurlan MANSUROV. ULUSAL KÜLTÜRÜN BİR ÖZELLİĞİ OLARAK ŞECERE)

Аннотация

В статье анализируется генеалогия, признанная одной из характеристик культуры народа. В исследовании рассматривается признание генеалогий как исторических данных, дающих информацию со страниц истории. Ведь при анализе нашей прошлой истории выясняется роль генеалогических данных в исторической науке, признание письменных данных одной из национальных ценностей, роль национальной истории в признании национальной истории. Определяется так называемые основные показатели культурного наследия родословных, уникальных в истории развития человечества, и его национальный характер, жанры и важные версии. При анализе генеалогических имен также упоминаются недостатки специалистов-генеалогов последних лет, и их причины. Однако уточняется, что величайшим образцом генеалогии является духовная пища, а также важные письменные данные. К анализу посвящены периоды, относящиеся к генеалогии, в том числе произведения Средневековья, данные, отраженные в традиционных письменных источниках. Так как, в ее основе лежит система генеалогии, являющаяся одним из аспектов степной культуры. Анализ темы включает взаимосвязь исторических, логических и национальных знаний, широко используемых в гуманитарных науках и философских знаниях, переход от исторического к абстрактному к реальному. Необходимость исследования с точки зрения отраслей как история, язык, литература, этнография и т.д. связи с этим изучения генеалогии основывается одной из характеристик национальной культуры.

Ключевые слова: Национальная культура, генеалогия, исторические данные, духовное знание, духовное сокровище
(Нұрлан МАНСУРОВ. ГЕНЕАЛОГИЯ КАК ОСОБЕННОСТЬ НАЦИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ)